

ЖУКОВСЬКИЙ М. П.

УДК 94(477.63)

І СЛАВА, І ТЕРНИ... (БОРИС МОЗОЛЕВСЬКИЙ В ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НІКОПОЛЬСЬКОГО КРАЮ У 1960-ТІ – 1990-ТІ РР)

Розповідь про життєвий шлях видатного українського археолога і поета Бориса Миколайовича Мозолевського (1936-1993 рр.), який здійснював дослідження царських скифських курганів у Нікопольському регіоні.

Царські скифські кургани, Товста Могила, Соболева Могила.

Рассказ об основных вехах жизненного пути выдающегося украинского археолога и поэта Бориса Николаевича Мозолевського (1936-1993 гг.), который проводил исследования царских скифских курганов в Никопольском регионе.

Царские скифские курганы, Толстая Могила, Соболева Могила.

The story about way of life prominent Ukrainian archeology and poet Boris Mikolayovich Mozolev'sky (1936-1993 yy), which take researches of imperial Scythian barrows in Nikopol region. Imperial Scythian barrows, Tovsta Tomb, Soboleva the Tomb.

Борис Мозолевський... Непростим був його життєвий шлях. Він народився 4 лютого 1936 року у селі Миколаївка Веселинівського району Миколаївської області. Його прадіди і діди були розкуркулені під час колективізації, батьки працювали у колгоспі. Війна жорстоко опалила долю Бориса, як і мільйонів його співвітчизників. В пам'яті Мозолевського назавжди залишився спогад про навалу німецької армії та румунську окупацію. У березні 1944 року, за кілька днів до приходу радянських військ, німці угнали його батька Миколу Івановича в етап, де він і загинув. Після того, як була відновлена радянська влада, почався не тільки учнівський, а й трудовий шлях малого Бориса.

Важкими і напівголодними були для нього повосенні роки. Проте він прагнув знань та здобути героїчну професію льотчика. Після

закінчення сільської семирічки у 1951 році п'ятнадцятирічний Борис Мозолевський вступає до Одеської спецшколи Військово-Повітряних Сил СРСР. Потім навчається в Єйському училищі Військово-морської авіації. Внаслідок скорочення Збройних Сил СРСР він приїздить після демобілізації у 1956 році в Київ, де влаштується кочегаром на заводі. З 1958 року Б. Мозолевський вчиться заочно на історико-філософському факультеті Київського державного університету імені Тараса Шевченка. В кінці 1950-х років він став учасником літературної студії при видавництві ЦК ЛКСМУ «Молодь», де вперше познайомив із своїми віршами молодих київських поетів та прозаїків.

Після закінчення університету у 1964 році він через деякий час влаштувався працювати редактором літератури з історії

та археології у видавництві „Науковадумка”. Певний досвід у нього вже був, оскільки у 1962 році Б.Мозолевський вперше побував на археологічних дослідженнях у Південно-Українській експедиції Інституту археології АН УРСР. Його знайомство і спільна праця з видатними вченими О.І.Тереножкіним та В.А.Ільїнською у Нікопольській Скіфській археологічній експедиції в 1964-1965 роках були важливими кроками у формуванні наукових поглядів Б.Мозолевського, як дослідника скіфської давнини. [7, 113-186]

Протягом трьох років роботи в «Науковій думці» він опрацював і підготував до друку десять наукових монографій з археології та давньої історії України, що дозволило йому добре знати шлях розвитку і сучасний рівень цієї галузі вітчизняної науки. [6, с. 9-10]

В непростих життєвих умовах Борис Мозолевський, коли йому настав четвертий десяток років, рідним словом та роздумами осмислив свій родовід у поемі в прозі, яка під девізом «Свшан-зілля» була подана ним у видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь» на закритий конкурс, що проводився у 1967-1968 роках. Прізвисько Мозолевського викликало негативну реакцію у «редакційних та позаредакційних кабінетах», оскільки потрапив у цей час за розповсюдження своїх віршів з критикою негативних сторін радянської дійсності до таємних списків на заборону друкуватися. Проте сталося мале диво. «Свшан-зілля» або «Дума про степ», як назвав її Борис Миколайович, на тому закритому конкурсі отримала другу премію, але все рівно її не видали. [1, 4]

За участь у редагуванні історичного дослідження О.М.Апанович «Збройні Сили України у першій половині XVIII ст.», яка була визнана ідеологічними органами Компартії як буржуазно-націоналістична, він був звільнений з роботи у видавництві.

Та на допомогу прийшли його старші товариші О.І.Тереножкін і В.А.Ільїнська. З 1968 року Б.Мозолевський починає працювати позаштатним співробітником Інституту археології АН Української РСР,

бере участь у польових дослідженнях групи курганів Гайманова Могила у Запорізькій області. Він згадував: «То був один із найпекельніших моїх сезонів. Обсяги робіт виявилися велетенськими, експедиція починала дослідження на голому місці без кадрів, робочих рук...» [4, с.119]

Та пекельним було становище не тільки в експедиції. Його керівника – професора, доктора історичних наук, завідувача відділом ранньої залізної доби Інституту Археології АН УРСР Тереножкіна О.І., 14 листопада 1968 р., рішенням зборів інститутської парторганізації виключили з членів КПРС. Він був звинувачений у сприянні особам, що розповсюджували антирадянську агітацію і висловлювали чужі комуністичні ідеології погляди – В.А.Ільїнській та В.І.Довженку – та намагався притягнути до інституту ворожих марксистсько-ленінському світогляду людей – Б.М.Мозолевського.

Тереножкін О.І. відстоював у своїй заяві в партком АН УРСР не тільки себе, але й його: «Б.Н. Мозолевский – 1936 г. рождения, из крестьян, воспитывался в армии. Был разнорабочим, комсомольским работником, кочегаром. В 1964 г. окончил заочное отделение истфака Киевского университета. С 1965 по 1968 г. работал в издательстве «Науковадумка». Имеет сборники стихов: «Начало марта», «Шиповник». С 1962 по 1965 г. участвовал в моих экспедициях в качестве рабочего и лаборанта. Так как он хорошо овладел методами опасных раскопок глубоких подземных скифских гробниц, я считал возможным привлечь его в 1968 г. в Северную Рогачинскую экспедицию в качестве своего заместителя. В выборе своем не ошибся: несмотря на крайние затруднения, Б.Н.Мозолевский проявлял отличные научно-организаторские способности, обеспечил выполнение задач, стоявших перед экспедицией» [2, с.93].

Але фортуна посміхнулася тоді археологам. У 1969 р. під велетенським 8-метровим насипом кургану Гайманова Могила їм вдалося знайти незайману

грабіжниками велику господарську нішу, де були амфори, бронзові казани, залізна жаровня та інші речі. А у вщент пограбованому склепі царя була знайдена схованка із чудовими золотими платівками від двох дерев'яних посудин, два ритони, обкладені сріблом і золотом та срібна із позолотою чаша із рельєфним зображенням скіфів.

Не менш важливим в цей час було для Тереножкіна О.І. і рішення парткому АН УРСР про скасування рішення парторганізації Інституту Археології АН УРСР про його виключення із членів КПРС. [2, 96-97]

За підтримки О.І.Тереножкіна та В.І.Бідзілі у 1969 році Борис Мозолевський очолює Орджонікідзевський археологічний загін, який продовжив дослідження курганів у районі річок Солоної, Базавлук, Чортомлик, що є правими притоками Дніпра. Необхідність проведення тут польових досліджень диктувалася широкомасштабними кар'єрними засобами видобутку марганцю. Велику допомогу у реорганізації вищезгаданого загону в експедицію у 1970 році надав директор Орджонікідзевського гірничо-збагачувального комбінату Середя Григорій Лукич.

З цього часу і до свого останнього польового сезону у 1992 році Б.Мозолевський був пов'язаний з нашим краєм, який двадцять п'ять століть тому був центром Степової Скіфії.

Як і чому був розкопаний курган Товста Могила вдалося з'ясувати в останні роки. У Нікополі живе свідок того, з чого почалось його дослідження - Чаплигін Гаврило Іванович: «У 60-х роках минулого століття працював заступником керуючого тресту «Орджонікідземарганець» по економіці. Потім перейшов працювати на Нікопольський завод феросплавів заступником директора по капітальному будівництву. У 1970 році до мене звернувся за допомогою мій знайомий з Дніпропетровська Колохов Володимир

Миколайович. Ми разом з ним служили на кораблях Балтійського флоту, потім вчилися у Дніпропетровському інженерно-будівельному інституті. На той час його обрали головою виконкому ради депутатів трудящих Індустріального району м. Дніпропетровська, що за згадками старожилів називався ще й Амур-Піски. Він просив мене влаштувати зустріч з директором реорганізованого тресту «Орджонікідземарганець» в Орджонікідзевський гірничо-збагачувальний комбінат Середю Г.Л., якого я добре знав з попередньої роботи. Метою мого товариша було добитися згоди керівництва комбінату на передачу запасу чорнозему, який був на його складах для рекультивациі, для озеленення центральної частини території індустріального району. Я дав згоду і невдовзі до мене приїхав Колохов В.М. разом з керівником Придніпровської залізниці Ломоносовим В.О.

Наступного дня ми прибули в Орджонікідзе до Середи Г.Л. На початку зустрічі він хитрувато посміхнувся до нас й запитав: «А чого ви, хлопці, до мене приїхали?» Коли Колохов В.М. пояснив йому суть справи, то Григорій Лукич відповів, що землею він не торгує. Проте, взявши, що залізниця виділить додаткові вагони не тільки для вивезення чорнозему, але й руди на феросплавний завод, – він звернувся до мене з проханням показати гостям 8-ми метровий курган Товста Могила, який знаходився біля електродепо комбінату. Цей курган в зону кар'єрних розробок не потрапляв, але височив поруч із залізницею.

Оглянувши Товсту Могили і вирахувавши обсяги її чорноземного насипу, ми повідомили Середи Г.Л., що він задовольнить на першому етапі озеленення Індустріального району м. Дніпропетровська. Григорій Лукич відповів, що зв'яжеться з Мозолевським у Києві на предмет досліджень Товстої Могили і це питання буде обов'язково позитивно вирішене. Прізвище Мозолевського на той час мені ні про що не говорило, але я був

задоволений, що допоміг своєму другу...» [1, с. 5-6]

Дійсно, Середа Г.Л. організував приїзд Бориса Миколайовича до Орджонікідзе у лютому 1971 року і надав всебічну допомогу для дослідження кургану Товста Могила. Про день 30 березня 1971 року Б.Мозолевський згадував: «Переді мною стояла гора, яка 23 століття німо берегла свої таємниці, гора, під якою лежали могутні володарі старовини, від самого погляду котрих тремтіли тисячі. Біля підніжжя ревла сталевая армада механізмів і від одного помаху моєї руки залежало – воскресити цю таємницю для світу чи навіки залишити її в землі, обережно підняти над світом чи грубо зламати.

Так почався той важкий і нерівний поєдинок з вічністю. Два тижні підряд я прокидався о 5.30 і по 16 годин щоденно, без відпочинку і вихідних, до болю в очах вдивлявся в землю, намагаючись прочитати кожну її грудку, чистив і заміряв, знову все кидав і бігав від скрепера до скрепера, хапався за лопату, креслив і описував. Незабаром до мене приєднався лаборант Сашко Загребельний, щойно демобілізований із армії. Ми поверталися близькопівночі до готелю, задубілі від холоду і глухі від реву машин і, навіть не вмиваючись, мертві падали в ліжку, щоб завтра знову продовжити той шалений герць...» [4, с. 146-147]

Багатоденна робота дала свої плідні наслідки: курган розкрив свої таємниці. Першим було знайдено комплект бронзових оздоб воза та поховальної упряжки, а у боковій гробниці – непограбоване поховання царівни-скіф'янки, з вбранням, розшитим безліччю великих та малих золотих платівок. Шию її прикрашала важка лита золота гривна, на скронях були великі підвіски, зап'ястя охоплював широкий браслет. Поруч з жінкою було поховано дитину, теж із золотими оздобами. Царівну та її дитину супроводжували на той світ четверо забитих слуг. Також було знайдено два кінських

поховання з багатими прикрасами вуздечок та кістяками трьох конюхів.

А 21 червня о 14.30 у пограбованому центральному похованні, під час розчистки долівки, Борис Мозолевський особисто знайшов велику нагрудну прикрасу – золоту царську пектораль. [4, с. 158]

Це була зоряна мить не тільки одного вченого, а й всієї української археології. Ця золота пектораль та інші археологічні знахідки Б.Мозолевського зберігаються у Музеї історичних коштовностей України у м. Києві (Києво-Печерська лавра, вул. Січневого повстання, 21).

Пектораль є видатним витвором скіфсько-античного ювелірного мистецтва; вона відтворює уявлення скіфів про три сфери світобудови, втілених у три пояси – надра землі, астрально-космічна сфера і земний світ.

Чистим сонцесяйним золотом пектораль прославила на весь світ Україну та стала символом її давньої історії. Для Мозолевського вона стала основою фундаментальної монографії та дисертації на здобуття наукового звання кандидата історичних наук. [3, 1-252] Його ім'я стало відомим у світовій археології. Золоті скарби Товстої Могили подорожували по континентах... зате автор видатних знахідок за негласним наказом «компетентних органів» був «невиїзним».

Згадує Чаплигін Г.І.: «... І ось у червні 1971 року я узнаю пригломшливу новину про знахідки у Товстої Могили. Лечу до Середи Г.Л. з проханням дати щось на згадку про наш візит до нього минулого року, який мав такі вікопомні наслідки. Григорій Лукич був дуже тоді задоволений результатами розкопок, але сказав, що знахідки поїдуть до Києва. Проте, я був наполегливий, і мені вручили на пам'ять наконечник скіфської бронзової стріли і донну частину давньогрецької амфори із кургану Товста Могила.» [1, с.7]

Під впливом Бориса Миколайовича у Нікопольському краєзнавчому музеї у 1979 році була створена археологічна секція у

складі його співробітників: директор Ганжа П.К., Будименко Т.М., Жаринова Н.М., Жуковський М.П., Шатунов В.В. У тому ж році відбулась їх участь у розкопках величного кургану доби бронзи Довга Могила і початку досліджень останців царського скіфського кургану Чортомлик та інших. Це залишило незабутні спогади про несподівані знахідки у їх надрах. На пам'ять про нашу участь в польовому сезоні 1979 року Б.М.Мозолевський передав у музей менгір, жертovníк і кам'яну скриню, знайдені у Довгій Могилі. [1, с.9-10] На жаль, остання пропала разом з плитами царської скіфської гробниці з кургану Жовтокам'янка під час перевезення фондів музею в кінці 1980-х років у тимчасово пристосоване приміщення колишньої військової казарми.

Не менш знаменитим був польовий сезон 1980 року, коли було досліджено 11 курганів, більшість серед яких відносилася до скіфського часу і мала численні знахідки золотих прикрас і предметів озброєння та побуту скіфів. Проте був один курган доби бронзи, в центрі якого було виявлено святилище скіфського бога війни Арея у вигляді встромленого вертикально залізного меч-акінака у скупченні кісток, ймовірно, ритуальної тварини. [1, с.10]

Та найбільше пам'ятним залишається спілкування з Борисом Миколайовичем, який учив нас азам та основам археологічних досліджень. Багаторічний досвід польових досліджень дозволяв йому візуально розпізнавати характерні ознаки скіфських курганів без їх розкопок. Навіть, більше того, загадувати в них знахідки. У тому ж сезоні 1980 року Борис Миколайович звертався до учасників експедиції напівжартома-напівсерйозно: «Знайдіть мені веретено!» По завершенні розкопок, восени ми отримали в подарунок від нього його збірку поезії «Веретено», назва якої стала передвісником такої знахідки у майбутньому.

У 1981 році Б.Мозолевський спільно з професором Р.Ролле очолив українсько-західнонімецьку археологічну експедицію

по дослідженню останців Чортомлика та його курганного поля. Але внаслідок розходження поглядів з нею з певних питань їх дослідження – співробітництво припинилось.

Під час розвідок у 1984-1985 роках та 1989 року на території Миколаївської, Кіровоградської, Дніпропетровської, Запорізької, Херсонської, Кримської областей Б.Мозолевський оглянув понад 60 курганів, висотою від 8 м та вище, і виявив серед них 23 царських скіфських кургани. При цьому було встановлено, що крім давно відомого зосередження курганів скіфської аристократії навколо Кам'янсько-Нікопольської переправи через Дніпро, існує ще два великих компактних могильника такого ж типу. Один з них на р.Висунь у Миколаївській області, другий в передгірському Криму, на північ від міста Білогірська. Б.Мозолевський вважав можливим порівняти повідомлення Геродота про поділ Скіфії на три автономних царства. За територіальною ознакою їх умовно можна назвати Кримсько-Приазовським, Нижньодніпровським та Західним. Населення першого з них склали скіфи царські (сколоти), другого – скіфи-кочівники і герри (легендарні катіари і траспії), третього – калліпіді, аллазони і скіфи-орачі.

Наукове узагальнення Б.Мозолевським матеріалів власних розвідок та розкопок царських скіфських курганів було важливим кроком у розробці проблем етногеографії і суспільно-політичного ладу Скіфії. [1, с.14-15]

Значна частина матеріалів польових досліджень більш ніж 150 курганів на Нікопольщині і теоретичних розробок було опубліковано ним у більш 50-ти наукових виданнях та публікаціях – «Товста Могила», «Скифские древности», «Скифия и Кавказ», «Древности степной Скифии», «Скифы Северного Причерноморья», «Мелитопольский курган», тощо, а також зайняли чільне місце в офіційному трьохтомному виданні «Археология Украинской ССР». За образним висловом

кандидата історичних наук Поліна С.В. наукова діяльність Б.Мозолевського була його добою у скіфській археології рівнозначною діяльністю у середині XIX століття видатного археолога І.С.Забеліна. [6, с.7]

Непересічним явищем в українській науково-популярній літературі було видання історико-літературного твору Б.Мозолевського «Скіфський степ», де він дуже поетично, з використанням дуже великої кількості ілюстрацій розповідав про скарби, знайдені у XVIII-XX ст. в царських скіфських курганах – Куль-Оба, Чортомлик, Солоха, Мелітопольський, Товста Могила та інших.

Особливе місце в дослідженнях Б.Мозолевського посідають розкопки кургану Соболева Могила влітку 1991 року. У ньому було знайдено на глибині 10 м багате поховання скіфського жерця, дівчинки і хлопчика. Похований, мабуть, мав масивну золоту гривну, браслети, футляр для лука і стріл, нагайку, меч, набір ритуального посуду – ріг, келих, кубок. За головою небіжчика лежали чотири списи та п'ять сагайдаків зі стрілами. У боковій камері серед господарських речей лежало набірне кістяне веретено, яке так прагнув знайти Б.Мозолевський ще з 1980 року. Це знаряддя, що виробляє нитку, було символом жрецтва, покликання якого – здійснювати зв'язок між людьми, світами й часом.

Так відбулось відкриття поховання, яке раніше не зустрічалось. Глибоке осмислення знахідок скіфського часу в умовах розпаду СРСР та перших місяців незалежності України привело Бориса Миколайовича Мозолевського до несподіваних висновків про сутність соціально-політичних процесів на українській землі та про неминучу загибель деспотії, незважаючи на численні її злочини та жертви. Це стосувалось і скіфів, які її мали над собою: «З'ясувавши пружини, на яких трималося скіфське суспільство, з тугою я зрозумів, що не любов до золота, не зманіженість вдачі, не жорстокість і не

зовнішні сили, як вважали стародавні історики, стали причиною його погуби. Вмерло воно внаслідок кризи ідеології, зрештою - кризи суспільної свідомості. Адже не на влаштування життя, а на обґрунтування та пропаганду ідеологічної системи, котра єдиною була опорою Скіфії, в IV ст. до н.е. пішла вся снага, всі життєві сили народу. Однак пропаганда ця, незважаючи на весь її розмах, вже не діяла на уми, і ідеологія, як ракова пухлина з'їдала суспільство, яке ж і народило». Тому і залишились життєві сили скіфів в грандіозних курганах, створених і захованих в могилах незлічених предметах поховального інвентарю, у тому числі з дорогоцінних металів, а їх нащадки розчинились в наступних століттях серед інших народів. [5, с.32-38]

Навесні 1992 року Б.Мозолевський, перебуваючи в Нікополі, ділився планами розкопок 10-ти метрового царського скіфського кургану Орлова Могила, розташованого біля села Лебединського Нікопольського району. Гарного квітневого дня разом з ним ми побували на кургані. Я був свідком переговорів Б.Мозолевського з керівництвом радгоспу «Перемога» про сприяння у запланованих розкопках на літо. Та, на жаль, шалена інфляція «з'їдала» всі фінансові зусилля його спонсорів, і тому польовий сезон 1992 року обмежився дослідженнями останніх курганів групи Соболева Могила. [1, с.18]

Але в цей час до вченого підступно підкрадалась смертельна хвороба. У серпневі дні 1993 року я зателефонував до Києва Борису Миколайовичу, сподіваючись почути його голос і морально підтримати. Відповіла його дружина Віра Данилівна, яка сказала мені крізь сльози: «Не може Борис підійти до телефону, він прощається із світом...» Невдовзі по радіо сповістили про смерть Мозолевського Б.М. 15 вересня 1993 року Борис Мозолевський був похований на Байковому цвинтарі м. Київ.

Напередодні 70-ти річчя з дня народження Б.Мозолевського видавництво

«Темпора» на чолі з директором пані Юлією Олійник підготувало і перевидало історико-літературне есе Б.Мозолевського «Скіфський степ». Завдяки її благодійництву та наполегливості, підтримці керівництва Орджонікідзевського ГЗК на території літнього табору археологічної експедиції, заснованого Б.Мозолевським на р. Базавлук (зона відпочинку залізничного цеху комбінату), була встановлена гранітна стела з меморіальною дошкою на честь видатного вченого і поета, з викарбованими на ній його словами:

І коли упаду я десь на дорогах доби,
Попрошу я не пам'яті, не книжок і не слави.

Ви прийміть назавжди мене, Базавлуцькі горби,

Сивий попіл гарячий мій в золоті свої трави.

Джерелата література

1. Жуковский М.П. «И слава, и терни...»: До 70-ти річчя з дня народження Б.М. Мозолевського – Нікополь: НВМФД - 2006. - 21 с., 4 іл.
2. Из жизни Алексея Треножкина (написано его рукой, собрано его сыном). – К.: Корвин-Пресс, 2006. – 112 с., 15 ил.
3. Мозолевський Б.М. Товстамогила. – К.: Наукова думка, 1979. – 252 с.
4. Мозолевський Б.М. Скіфський степ. – К.: Наукова думка, 1983. – 200 с.
5. Мозолевський Б.М. Знак Скіфії // Розбудова держави. – 1992. – № 4. – С.32-38
6. Мозолевський Б.Н., Полин С.В. Кургани Скифского Герроса IV в. до н.э. (Бабина, Водяная, Соболева могилы). – К.: Изд. Дом «Стилос», 2005.
7. Тереножкин А.И., Ильинская В.А., Черненко Е.В., Мозолевский Б.Н. Скифские курганы Никопольщины // Скифские древности. – К.: Науковадумка, 1973.